

**ЛІТАРАТУРНЫЯ КРЫНІЦЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК,
ЗАПАЗЫЧАНых З НЯМЕЦКАЙ МОВЫ ў БЕЛАРУСКУЮ МОВУ
(па-за межамі этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў)**

Іваноў Яўген Яўгенавіч¹

кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова
(г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь)
e-mail: ivanov-msu@mail.ru

Цеплякова Альбіна Дзмітраўна²

старшы выкладчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова
(г. Магілёў, Рэспубліка Беларусь)
e-mail: albinka-t@yandex.ru

У артыкуле даследуюцца літаратурныя крыніцы фразеалагічных адзінак нямецкамоўнага паходжання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, якія

¹ Даследаванне часткова выканана пры фінансавай падтрымцы БРФФД (разам з РФФД) у рамках навуковага праекта № Г18Р-301.

² Даследаванне часткова выканана ў межах НДР “Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)” (ДР № 20161332) падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў “Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства” на 2016–2020 гг.

засталіся на-за ўвагай або недакладна ці памылкова апісваюцца ў этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў.

Ключавыя словы: беларуская мова, фразеалогія, этымалагічны слоўнік, запызчанне з нямецкай мовы, літаратурная крыніца, крылаты выраз

The article deals with literary sources of phraseological units of the German origin in the modern Belarusian language that are unknown, mistakenly or inaccurately denoted in the etymological vocabulary of aphorisms.

Keywords: Belarusian language, phraseology, etymological dictionary, German borrowing, literary source, winged words

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца шмат крылатых выразаў і афарызмаў з іншамовных крыніц [1; 2; 3]. Аднак не ўсе выразы з іншамовных пісьмовых крыніц кваліфікаваны і кадыфікаваны ў слоўніках фразеалагізмаў як крылатыя (тыя, што маюць аўтара і/або дакладную тэкставую першакрыніцу). Так, у даведніку “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў” (2004) І. Я. Лепешава [4] сустракаецца значная колькасць адзінак, што пазначаны як запызчаныя з нямецкай мовы і не характарызуюцца як крылатыя (не адзначаецца іх аўтар, іх літаратурная крыніца), але якія паходзяць з розных пісьмовых крыніц.

Мэта даследавання – вызначыць пісьмовыя крыніцы іншамовных фразеалагічных адзінак сучаснай беларускай літаратурнай мовы, не адзначаныя ў этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў.

У выніку даследавання ўстаноўлена, што больш за 100 іншамовных фразеалагічных адзінак беларускай мовы, што не кваліфікаваны ў этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў як крылатыя, маюць аўтара і/або пісьмовыя крыніцы, з якіх паходзяць і якія паўплывалі на ўласцівасці фразеалагізмаў (садзейнічалі пашырэнню іх ужывання, утварэнню пераноснага сэнсу, узнікненню сучаснай лексічна-граматычнай формы і да т. п.). Не заўсёды правільна адзначана паходжанне фразеалагічных адзінак менавіта з нямецкай мовы.

Шмат фразеалагічных адзінак паходзіць з літаратурных твораў еўрапейскіх пісьменнікаў. Так, фразеалагізм *дойная карова* акрэслены ў згаданым этымалагічным слоўніку як “выраз з празрыстай унутранай формай” і кваліфікаваны як “калька з нямецкай мовы (*melkende Kuh*)” [4, с. 122]. Аднак на самой справе гэты выраз вядомы з 1601 г. (англ. *milch cow*), у пераносным сэнсе ўпершыню з’явіўся ў французскай мове (*vache à lait*), а шырока ўжывацца ў еўрапейскіх мовах стаў пасля яго выкарыстання французскім драматургам Жанам-Бацістам Мальерам (1622–1673) у надзвычай папулярных у свой час камедыях “*Le bourgeois gentilhomme*” (1670, acte III, scène 4: *Cet homme-là fait de vous une vache à lait*) і “*Le malade imaginaire*” (1673, acte I, scène 2).

Выраз *ставіць (наставіць) знак роўнасці*, паводле этымалагічнага слоўніка, – гэта “калька з англійскай мовы (*split hairs*) ці з нямецкай (*Haare splaten*)”, утварыўся “ў выніку пераасэнсавання састаўнога матэматычнага тэрміна” [4, с. 352]. На самой справе фразеалагізм паходзіць з кнігі па алгебры “*The Whetstone of Witte*” (1551) англійскага матэматыка Роберта Рэкарда (Robert Recorde, 1510–1558), які першы ўжыў матэматычны знак = (і адпаведны тэрмін) у цяперашнім сэнсе, тады як нямецкаму матэматыку Ёгану Відману (Johannes Widmann, 1460–1505) належыць першыства ва ўжыванні матэматычных знакаў + і – у яго кнізе “*Mercantile Arithmetic*” (1489). У сваю чаргу, англійскі фразеалагізм *split hairs* літаральна азначае “расшчапляць валасы”, а нямецкі выраз *Haare splaten* – “расшчэпленыя валасы”, таму яны не маглі стаць асновай для калькавання (літаральнага перакладу) на беларускую мову, хоць яны ўжываюцца ў вельмі блізкім да беларускага фразеалагізма пераносным значэнні ‘рабіць непатрэбным адрозненні паміж рэчамі; адносіны паміж рэчамі такія малыя, што не варта на іх зважаць’ (бел. *ставіць (наставіць) знак роўнасці* ‘лічыць каго-, што-н. зусім аднолькавым, раўнацэнным, падобным’ [4, с. 352]).

Фразеалагізм *вісець (віснуць, павіснуць) у паветры* кваліфікаваны ў этымалагічным слоўніку як “калька з нямецкай мовы *schwebt in der Luft*, у аснове фразеалагізма – нерэальны вобраз” [4, с. 74]. Адзначаецца, што аналагічныя выразы ёсць у французскай мове *être en l’air* і ў англійскай мове – *be in the air* (у абодвух выпадках літаральна “быць у паветры”) [4, с. 74]. На самой справе на паходжанне гэтага выразу (як і яго шматлікіх аналагаў у іншых мовах) прама і непасрэдна ўказваюць абодва яго значэнні ‘1. знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы’ і ‘2. не атрымліваць спачувальнага водгуку, падтрымкі іншых’ [4, с. 74]. Паводле міфалогіі старажытных грэкаў, Зеўс разлаваўся на сваю жонку Геру і, каб пакараць яе, падвесіў на залатых ланцугах паміж небам і зямлёй, прывязаўшы да яе ног дзве цяжкія кавадлы, да таго ж забараніў усім багам дапамагаць і спачуваць ёй. Гэты сюжэт быў шырока вядомы і яго змест накладўся на міфалагічныя і рэлігійныя ўяўленні аб тым, што багі і іншыя міфічныя істоты могуць віснуць (перасоўвацца) у паветры. Аднак знаходжанне ў паветры звязваецца з няпэўным становішчам толькі ў згаданым міфе пра Зеўса і Геру, таму паходжанне фразеалагізма *вісець (віснуць, павіснуць) у паветры*, як і сінанімічнага выразу *вісець (павіснуць) паміж небам і зямлёй* [4, с. 75] трэба звязваць найперш са старажытнагрэчаскай міфалогіяй.

Шэраг фразеалагічных адзінак паходзіць з біблейскіх крыніц [5]. Так, фразеалагізм *ад усяго сэрца* вызначаны ў этымалагічным слоўніку як калька з нямецкай мовы *von ganzem Herzen* [4, с. 35]. На самой справе гэты

выраз са значэннем ‘з усёй шчырасцю’ ўзыходзіць да Бібліі і ў розных варыянтах неаднаразова сустракаецца ў Старым і ў Новым Запавеце: *Але калі ты знойдзеш там Госпада, Бога твайго, дык здабудзеш, калі шукацьнеш Яго ўсім сэрцам тваім і ўсёю душою тваёю (Другі закон 4, 29); І любі Госпада, Бога твайго, ўсім сэрцам тваім і ўсёю душою тваёю і ўсімі сіламі тваімі (Другі закон 6, 5); І калі павернуцца да Цябе ўсім сэрцам сваім і ўсёю душою сваёю ў зямлі ворагаў, якія паланілі іх, і будуць маліцца Табе, павярнуўшыся да зямлі сваёй, якую Ты даў бацькам іхнім, да горада, які Ты абраў, і да храма, які я пабудаваў імя Твайму (3 Цар 8, 48); Усе гэтыя воіны, у страі, ад шчырага сэрца прыйшлі ў Хэўрон уцараваць Давіда над усім Ізраілем. Ды і ўсе іншыя Ізраільцяне былі аднадушныя, каб паставіць царом Давіда (1 Лет 12, 38); Тым часам, едучы па дарозе, яны прыехалі да вады, і кажэнік сказаў: вось, вада: што перашкаджае мне ахрысьціцца? А Піліп сказаў яму: калі верыш ад шчырага сэрца, можна. Той сказаў у адказ: веру, што Ісус ёсьць Сын Божы (Дзеі 8, 36–37) і г.д. Менавіта біблейскае паходжанне абумовіла ўжыванне гэтага выразу ў еўрапейскіх мовах – лацінскай *magno corde aliquid facere*, французскай *de tout mon coeur* або *de grand coeur* (*faire qch.*), англійскай *to thank smb. (to congratulate smb.; to wish smb. smth. etc) from the [very] bottom of one's heart*, польскай *z calego serca* і інш. [6; 7]*

Фразеалагізм *валасы сталі дыбам* (у каго) кваліфікаваны ў згадным этымалагічным слоўніку як агульны з іншымі мовамі – “з нязначнымі варыянтамі ёсць амаль ва ўсіх славянскіх і іншых еўрапейскіх мовах (напрыклад, у немцаў: *das Haar steht zu Berge* – валасы сталі ўгору)” [4, с. 68]. Далей адзначаецца, што “выраз, хутчэй за ўсё, трапіў да нас як фразеалагічная калька з лацінскай мовы (*steteruntque comae*)” [4, с. 68]. На самой справе, гэты выраз, як і яго шмаплекія варыянты *валасы становяцца / сталі (падымаюцца / падняліся, устаюць / усталі) дыбам (дыба, дуба, дубка) або волас становіцца / стаў (падымаецца / падняўся, устae / устаў) дыбам (дыба, дуба, дубка)*, апісвае безумоўны рэфлекс як рэакцыю на пагрозу, што ўзыходзіць да рэфлекторнай рэакцыі на небяспеку ў жывёл: яны прымаюць пагрозлівы выгляд, поўсць (іголки, пёры і г. д.) пры гэтым распушаецца, устae дубка, жывёла як бы павялічваецца ў памерах і тым самым палюхае нападніка. Аднак шырока распаўсюджаным гэты выраз стаў дзякуючы яго ўжыванню ў Старым Запавеце: *І дух прайшоў нада мною: дубка ўсталі валасы на мне* (Ёв 4, 15) [6, с. 33].

Устаноўленыя літаратурныя крыніцы фразеалагічных адзінак будуць адлюстраваны ў слоўніках “Крылатыя выразы і афарызмы з нямецкамоўных літаратурных крыніц” [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16] і “Крылатыя выразы і афарызмы з біблейскіх крыніц” [17; 18; 19; 20], якія рыхтуюцца аўтарамі да друку.

Спіс літаратуры

1. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік. Ч. 1 : 3 іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. / С. В. Венідзіктаў, І. Л. Даніленка, С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў ; пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – 136 с.
2. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік. Ч. 2 : 3 рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. / С. В. Венідзіктаў, І. Л. Даніленка, С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, В. В. Чэх. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 208 с.
3. Іваноў, Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст.: тлумачальны слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. – 164 с.
4. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2004. – 448 с.
5. Иванов, Е. Е. Объем и состав устойчивых выражений библеизмов в современном белорусском языке / Е. Е. Иванов // На перекрестке культур : единство языка, литературы и образования – I : сборник научных статей / под ред. А. К. Шевцовой. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2019. – С. 87–91.
6. Лепта библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках / авт.-сост.: Д. Балакова, Х. Вальтер, Н. Ф. Венжинович, М. С. Гутовская, Е. Е. Иванов, В. М. Мокиенко. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2014. – 208 с.
7. Лепта библейской мудрости : русско-славянский словарь библейских крылатых выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских, армянском и грузинском языках : в 2 т. / под общ. ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокиенко, Д. Балаковой, Х. Вальтера. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2019. – Т. 1 : А–О. – 288 с. ; Т. 2 : П–Я. – 308 с.
8. Цеплякова, А. Д. Нямецкамоўныя запазычаныя крылатыя слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання) / А. Д. Цеплякова // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. – 2009. – № 1 (32). – С. 137–143.
9. Цеплякова, А. Д. Иноязычные заимствования крылатых слов в белорусском и немецком языках // Материалы VI Международной научной конференции «Язык, культура, общество», Москва, 22–25 сентября 2011 г. / науч. ред. Э. Ф. Володарская. – М. : МИИЯ, 2011. – С. 125–126.
10. Цеплякова, А. Д. Іншамоўныя запазычаныя крылатыя слоў у сучаснай беларускай мове / А. Д. Цеплякова // Теоретические и практические предпосылки подготовки полилингвальных специалистов в вузе : материалы I Междунар. науч.-практ. онлайн-семинара (вебинара), 26 марта 2015 г. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2015. – С. 74–77.
11. Цеплякова, А. Д. Источники крылатых выражений в белорусском языке / А. Д. Цеплякова // Фразеология и языковая динамика : сб. науч. трудов, посвящ.

55-летію проф. Х. Вальтера / науч. ред. В. М. Мокиенко, А. В. Савченко. – Greifswald : E.-M.-A. Universität ; СПб : СПбГУ, 2011. – С. 67–69.

12. Цеплякова, А. Д. Структура, семантика і функцыі запазычаных крылатых слоў у беларускай мове / А. Д. Цеплякова // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах : материалы V Международ. науч. конф., 22–23 октября 2007 г. / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2007. – С. 236–240.

13. Цеплякова, А. Д. Формы ўжывання іншамоўных запазычанняў крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. Д. Цеплякова // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання : матэрыялы Рэспубліканскай навук.-практ. канф. маладых вучоных, 26 сакавіка 2010 г. / рэдкал.: П. І. Навойчык (адк. рэд. [і інш.]). – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2010. – С. 401–405.

14. Цеплякова, А. Д. Скарачэнне і папярэнне кампанентага складу іншамоўных крылатых выразаў у беларускай мове / А. Д. Цеплякова // Актуальныя праблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь : материалы IV Республиканской научной Интернет-конференции, 24 ноября – 23 декабря 2016 г. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2017. – С. 192–194.

15. Цеплякова, А. Д. Мадальныя трансфармацыі крылатых слоў пры іх ужыванні ў маўленні / А. Д. Цеплякова // Славянская фразеология в синхронии и диахронии : сборник научных статей / редкол.: В. И. Коваль (отв. ред.) [и др.]. – Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2011. – 223–226.

16. Цеплякова, А. Д. Субстытуцыя кампанентаў крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. Д. Цеплякова // Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – 2015 : сборник научных статей / под ред. Е. Е. Иванова. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2016. – С. 160–163.

17. Іваноў, Я. Я. Беларускія прыказкі з біблейных крыніц (матэрыялы да руска-беларуска-англійскага слоўніка біблейскага) / Я. Я. Іваноў // Авраамиевские чтения : сб. науч. статей / под ред. А. В. Корольковой. – Смоленск : Радопа, 2014. – С. 11–24.

18. Іваноў, Я. Я. Крылатыя выразы з Бібліі ў беларускай мове (лексікаграфічны аспект) / Я. Я. Іваноў // Філолагічны студыі : наук. вісник Криворізького держ. пед. ун-ту. – 2018. – Вып. 18. – С. 35–47.

19. Іваноў, Я. Я. Да складання слоўніка “Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з біблейскіх крыніц” (лексікаграфічныя матэрыялы) / Я. Я. Іваноў // Філолагічны часопіс. – 2018. – Вып. 2 (11). – С. 16–33.

20. Іваноў, Я. Я. Біблейская афарыстыка ў беларускай мове (лексікаграфічны аспект) / Я. Я. Іваноў // Романовские чтения – XIII : сб. ст. / под ред. А. С. Мельниковой. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2019. – С. 129–130.